

Les puntaires com a model de producció i reproducció d'alguns objectes i formes socials en l'àmbit domèstic¹

Imma Pla i Rovira
Institut Català d'Antropologia

Aquest treball inicia la revisió del que ha estat l'elaboració de puntes al coixí a Catalunya des dels antecedents més remots fins ara. Metodològicament hem examinat els aspectes etnogràfics i econòmics. A més, s'ha recorregut a la consulta de documentació de fons arxivístics. Per recollir informació procedent de testimonis vius hem fet històries de vida sistemàticament. Considerem l'exercici d'aquesta activitat com la pràctica d'un ofici artesanal que podem inscriure de ple entre els models a què dona lloc la producció descentralitzada en l'economia reduïda a l'àmbit domèstic. Ens interessa emfasitzar el caràcter marcadament femení de l'execució d'aquest tipus d'activitat productiva i també l'evolució que ha experimentat aquesta pràctica artesanal, que ha passat de ser un ofici amb producció, consum i intercanvi econòmic per esdevenir una activitat vinculada a l'oci, guiada per l'ocupació del temps lliure i el foment de l'associacionisme.

This work starts the review of lace-bobbin in Catalonia from the most distant background to the present time. We've examined the economic and ethnographic aspects and the consultation to archivist found documentation methodically. To collect information from alive testimonies some stories of life have been made systematically. We consider the practice of this activity as a handicraft which is a model fully proceeding from the decentralized production in the submerged economy at the domestic scope.

We'd like to emphasize the eminently feminine character of this productive activity as well as the evolution of this handmade practice which has changed from being a job with production, consumption and economic interchange to be an activity related to leisure, led by the occupation of the free time and the fomentation of associationism.

Introducció

Fa cosa d'uns dos anys i, aparentment, d'esquitllada, ens vàrem començar a interessar per les puntes al coixí en termes amplis i genèrics. L'aproximació a aquesta pràctica força poc coneguda fora dels circuits directament vinculats a la seva execució va sorgir a partir de l'anàlisi d'aspectes relacionats amb l'ús i la producció d'indumentària, objecte d'estudi central de la nostra atenció des de ja fa uns quants anys. Inicialment ens vàrem adonar de les puntes com un element dels perifèrics al vestuari, considerant com un objecte central de la indumentària els vestits pròpiament dits. Dirigir el punt d'atenció cap a les puntes i no cap a altres dels moltíssims objectes complementaris als vestits (sabates, perfums, joieria...) va estar motivat, en part, per una circumstància de caràcter personal que propicià el contacte amb una sèrie de persones amants tant de la pràctica puntaire com de la difusió de les seves tècniques i vicissituds existencials en el moment present. Escoltar i meditar sobre les informacions que amb passió i vivesa brollaven dels llavis de les informants espontànies en cada trobada que teníem ens va permetre considerar d'interès i vàlua aplicar-nos més sistemàticament i acadèmicament al món de les puntes. Des d'aleshores ens hem mogut en tres sentits:

a) Localitzar i aplegar el màxim d'informació documental: gràfica, bibliogràfica, objectes de cultura material, relats orals..., sobre el món de les puntes. En aquest sentit, l'amplitud geogràfica i temporal de les fonts no ha estat restringida en cap moment. La selecció, si cal i sempre

cal, no crec que correspongui fer-la en aquest estadi de la investigació.

b) Relacionar aspectes, interrogants, intuïcions, o corroborar informacions que ens hem formulat o hem recollit en relació amb les pràctiques i els usos indumentaris.

c) Articular les informacions acumulades sobre els objectes d'estudi amb algunes de les línies de treball vigents en el debat i la pràctica de l'antropologia social.

Avancem que el contingut d'aquest assaig no correspon a les conclusions d'un treball acabat. S'avindrà més a l'exposició d'un treball ja iniciat en el qual estem veritablement engrescats i que pensem arrodonir en un futur immediat.

Hem d'explicitar que el nostre objecte d'estudi es concreta en les puntes al coixí i tots els aspectes que en comporta la producció i l'ús. Ens centrem en aquest tipus de puntes i no en les puntes a l'agulla o de ganxet, perquè les puntes al coixí presenten unes característiques pròpies que considerem significativament interessants:

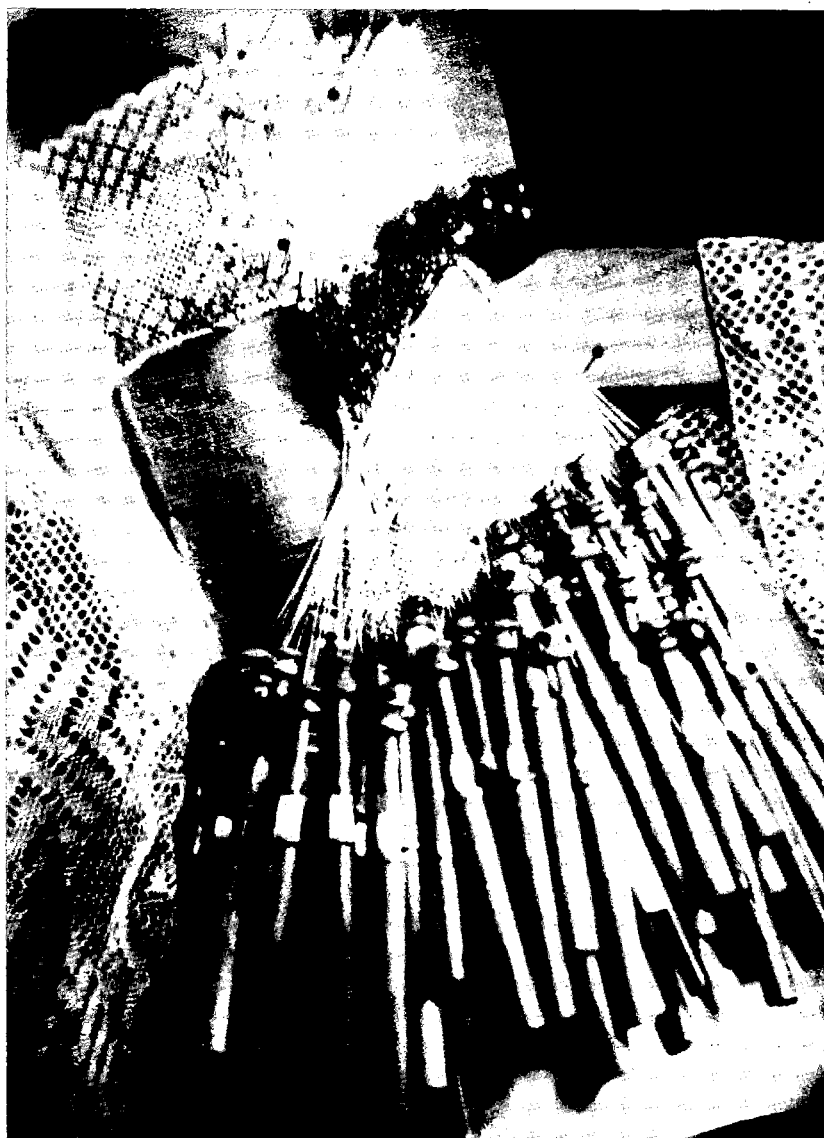
- La seva realització requereix el domini d'unes destreses molt específiques a les quals s'accedeix per vies també molt pròpies.

- Fer puntes al coixí des d'un punt de vista *èmic* és considerat un art.

- La pràctica puntaire, també des d'un punt de vista *èmic*, s'associa a virtuts femenines i a virtuts patriòtiques.

- Actualment, s'està produint un auge en la realització de puntes al coixí, constatada tant des del punt de vista *èmic* com *ètic*.

D'altra banda, també hem considerat que iniciar-nos en la «labor»

per aquesta tècnica ens facilitaria arribar a la punta a l'agulla, avui en fase gairebé de desaparició, i a les puntes de ganxet de pràctica molt comuna i «vulgar», però no per això antropològicament menys interessants. Unes qüestions prèvies que cal assenyalar són les següents:

- Els materials utilitzats comprenen una part bibliogràfica, indicada a l'apartat corresponent, entrevistes en profunditat fetes a puntaires i a afeccionats/des a les puntes al coixí i una sèrie de relats biogràfics de puntaires amb molts anys d'experiència professional.

- Atenent la documentació trobada, les referències personals disponibles pel que fa a l'edat i les capacitats físiques de les informants, el marc geogràfic referit, de moment, queda restringit a Catalunya. El marc cronològic se centra en els segles XIX i XX. Altres incursions en el temps són del tot necessàries i

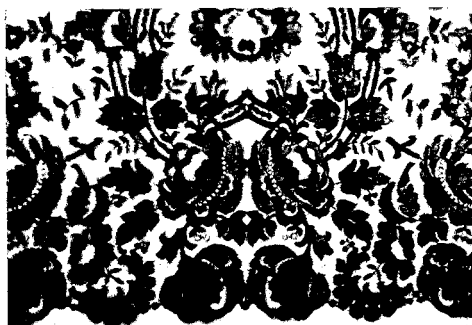
Sobre patró clàssic, mocador de punta geomètrica fet amb fil de sedalina del 50 i 92 boixets catalans. Labor de Carme Mañes (Esc. de Gràcia). Febrer de 1993. Fotografia: Museu Marès de la Punta

1. Agraïm l'accés als fons de les puntaires M. Dolors Pregones i M. Teresa Orquín, els continguts dels quals, en alguns casos, no ha estat possible d'identificar.

També volem fer pública l'atenció que ens han brindat Antonieta Sans, puntaire de tota la vida, i altres informants que prefereixen restar en els registres dels nostres arxius i bases de dades mentre continuem fent puntes al coixí.

Un reconeixement molt especial a l'assessorament i a la gentilesa de Jordi Palomer, Neus Bosch i Jordi Soterias pel que fa a les il·lustracions.

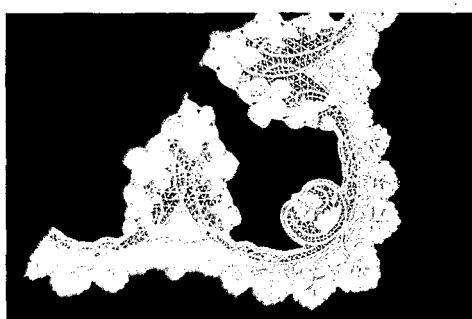
*Fragment de «pollita» en
blonda de dos tons. Feta el
1956 a Sant
Vicenç de Montalt.
Fotografia: Museu Marès
de la Punta*

*Cantonera de guipur.
Rander Castells. Feta entre
el 1910 i el 1920.
Fotografia: Museu Marès
de la Punta*

*Cantonera de guipur per a
joc de llit. Rander Castells.
Feta entre el 1910 i el
1920. Fotografia: Museu
Marès de la Punta*

sempre que ha estat possible obtenir-ne referències del passat més llunyà s'indiquen en utilitzar-les.

Sobre el procés de producció de les puntes al coixí

Breu contextualització històrica de la producció de puntes al coixí a Catalunya

Les fonts documentals arxivístiques (llibres de comptes de randers i negociants, contractes de navegació, inventaris pertanyents a cases comercials, llibres i revistes publicats durant molt de temps) i també el repàs minuciós a fons museístics, permeten constatar que al segle *xvi* a Catalunya ja hi havia una variada producció tècnica de totes les classes de puntes i que aquestes foren molt apreciades per la qualitat de la seva composició durant el segle *xvii* i sobretot al segle *xviii*. Coincideix amb aquesta centúria l'època de màxim auge de la pràctica puntaire; aleshores es van assolir alts nivells de fabricació tant pel que fa a la

qualitat com a la quantitat i varietat de tècniques aplicades a les manufactures. Això va anar acompanyat de la gran difusió de les puntes catalanes. Comercialment, a part del consum d'àmbit local i comarcal, trobem notícies d'exportacions fetes a diferents punts de l'Estat espanyol, sobretot a la noblesa resident a Madrid, a Europa i a les Amèriques. En les tècniques de producció i en els circuits per a la comercialització, és fàcil de percebre les influències de les conjuntures socio-polítiques generals.

Els noms, *franceses, Anvers, Flandes*, amb què es denominaven algunes de les puntes produïdes donen informació sobre la influència forana en els models i les tècniques que seguien les puntaires catalanes per elaborar els seus productes. Sobre l'origen i les repercussions d'aquestes influències, en aquests moments només fem esment per evitar dispersar-nos excessivament en l'exposició. La influència estrangera sembla que no anava gaire més enllà de la denominació. Segons l'examen de les demandes que es feien, la qualitat assolida per la producció del país va ser molt reconeguda. En aquells moments, les blondes i les labors de les contrades del llevant (Arenys de Munt i de Mar, Canet, Malgrat, Calella) tenien especial anomenada.

Els circuits de comercialització van restar sotmesos als avatars de la política. El comerç va estar condicionat per les lleis inspirades en la política proteccionista que posava barreres a la importació de seda per a la confecció de blondes; també en la política punitiva que prohibia el comerç des dels ports catalans amb les Amèriques fins que Carles III, el

1778, va obrir els ports al tràfic comercial amb Amèrica. Aquestes circumstàncies afectaren tant la producció com la comercialització dels productes, que experimentaren un gran increment.

L'auge comercial va comportar:

- El perfeccionament tècnic de les puntaires. Hem trobat referències de l'existència de dones que es dedicaven a ensenyar les noies a fer puntes a canvi «d'un tant al mes».

- L'augment de les dones que es dedicaven a fer puntes al coixí: «... l'any 1755, un sol rander dóna feina a més de 150 puntaires de les que treballen en seda negra; els altres randers fan treballar 4.000 dones més. Però l'activitat anirà en augment, ja que l'any 1789 veiem que només 7 randers fan treballar 850 puntaires que produeixen anualment 15.750 canes de punta de mostra» (J.M. P. i G.: 1985, 14).

- L'expansió territorial de l'àmbit geogràfic on inicialment es feien puntes. Així, des del litoral llevat català i d'alguns pobles de l'interior de les actuals comarques de la Selva i el Maresme durant el segle XVIII hi ha notícies que la producció puntaire s'inicia tímidament però amb solidesa al Baix Llobregat: el Prat, Sant Boi, Sant Climent i l'Hospitalet. Una mica més tard, malgrat que encara no ho podem determinar amb precisió, es constitueix un centre rander molt important terra endins, a l'Arboç del Penedès.

- Una accentuada divisió del treball i també una marcada descentralització de la producció. Les diferents tasques que comporta la confecció d'una punta al coixí: muntar el patró, picar-lo, fer la punta, muntar-la en la peça corres-

ponent..., seran desenvolupades per persones diferents. Aquesta racionalització del procés de producció és establerta pels *randers*, propietaris de la producció que se solen establir comercialment en un taller i/o botiga. El rander sempre controla la producció i la comercialització de les puntes. L'organització del treball proposada pels randers implica la descentralització de la producció; d'aquesta qüestió, però, ens ocuparem més endavant.

Al llarg del segle XIX i la primera meitat del segle XX, a causa de la industrialització i també de les variacions en la moda que, entre altres coses, reflecteixen aspectes dels canvis socials profunds que van succeir, la producció i el consum de puntes al coixí inicia un procés de transformació i davallada creixent. Des del principi del segle XX, comptant amb l'impacte general de la Guerra Civil i fins a l'actualitat, es produeix una forta metamorfosi, radical i profunda, en el món de les puntes al coixí.

El perfil, el tenim dibuixat; ara estem en condicions d'explicar les característiques, les causes que la propicien, i també els valors econòmics i socials que comporta.

Eines, matèries primeres i productes elaborats amb l'aplicació de les diverses tècniques de fer puntes al coixí

Les eines indispensables en la pràctica puntaire són, en primer lloc, el coixí. Presenta diferents possibilitats formals: allargat i cilíndric o bé rodó, formes que s'adeqüen a la naturalesa i a la tècnica de la punta que s'hi teixirà. Des d'antic i fins ara el coixí allargat i cilíndric és el més utilitzat entre les puntaires

catalanes i de la península Ibèrica. Sobre el coixí es munten els *patrons* i els *boixets* carregats amb el fil idoni per a la realització de la punta.

Els basters eren els encarregats de fer els coixins. Aquest utensili essencial es confecciona amb un tros de roba forta (la llustrina verda en seria la clàssica) d'uns 64 X 80 cm que es cus amb dues costures, una al llarg i una altra de través a l'extrem inferior. A vegades se'n reforcen els extrems amb una cinta de cuir o tela de reforç. La part del darrere, a l'hora de treballar, sempre queda recolzada; per això és freqüent que es capci. El coixí s'omple amb palla de sègol, palla de blat, serradures, crin... El més corrent és embotir-lo amb palla de sègol convenientment tractada.

Tant els patrons com la mateixa punta enrotllada al *plegador*, a mesura que *fan enriolar la punta* (fer pujar la patronada segons el lèxic puntaire), es mantenen sobre el coixí apuntats amb abundants *agulles de cap rodó*. La funció que ara fan les agulles de cap anteriorment la feien uns boixets força punxeguts o algun altre tipus d'objecte punxant: espines de peix, punxes d'arbre... Els *nials* són agulles de llautó molt llargues utilitzades per subjectar el patró al coixí que actualment s'han substituït per agulles d'acer inoxidable per evitar que es rovellin i puguin tacar o dificultar l'execució de la labor. Aquestes agulles rebien una denominació diferent segons la seva forma i qualitat. Hi havien *agulles de la Mare de Déu*, *de cap de mort*, *de cap de frare*, *les peregrines*, *les bruiques*, *les de tatxa*, *les de picar* i *les carbassetes*. Tenien funcions més ornamentals que pràctiques. Avui totes les agulles clavades al coixí te-

nen un aspecte homogeni llevat d'escassíssimes excepcions que obeeixen a gustos personals més que a requisits tècnics.

Al conjunt de *boixets* o *fusells* o *fusos* (denominació antiga) necessaris per fer la punta, se l'anomena *plec* o *embolic*, però tenen denominacions diferents segons els indrets geogràfics. El plec és format per boixets diferents segons el gènere de punta que s'hagi de fer. Són petits i prims per a la punta fina: *blondes*, *chantillis*; grans i pesants per a les puntes més gruixudes com els *guipurs* i les *puntes metàl·liques*. Hi ha dues formes de boixets: els de cabota petita i plana, *caramuixes* al Pla de Llobregat, que són per cabdellar-hi seda fina, i els de cabota més grossa i tornejada, coneguts amb el nom de *boixes*, utilitzats per cabdellar-hi la seda més gruixuda o el fil de torçal. A més de les caramuixes i les boixes trobem una extensa gamma de boixets: *els vermeis dels Reis*, que són els que guarnien els coixinets que els Reis d'Orient solien portar a les nenes quan tenien tres o quatre anys per tal d'iniciar-les en l'aprenentatge. El *rei* és un boixet molt tornejat i decoratiu; la *reina* és una boixa profusament ornamentada. El boixet i la boixa més grossos del plec s'anomenen *el gegant* i *la geganta*. Altres denominacions localitzades són *les faldilletes*, *les senyoretetes*, *les ballarines*, *els bigarrals*, *els cigrons* i *els boixets de l'enamorat*; tots tenen una funció pràctica i una forta càrrega simbòlica que es manifesta en la nomenclatura i també en els motius ornamentals que s'hi bornegen. Quan es treballava en colles, cada puntaire solia indicar la propietat dels boixets marcant-los amb un signe distintiu.

Aprenentes de fer puntes a l'estiu del 1950. Arenys de Mar. Fotografia: Arxiu del Museu Marès de la Punta

Els materials per a la fabricació de boixets són variats: vidre, vori, ceràmica, fusta (boix, cirerer...). Actualment els més utilitzats per les nostres puntaires són els de fusta de boix a causa de les propietats de lleugeresa, resistència, incorruptibilitat que té la fusta d'aquest arbust. El poble de Sant Feliu de Torelló (Osona), centre amb gran tradició en el tornejat de la fusta, en proveeix gairebé a tot Espanya.

La devoció mariana de les puntaires és cantada en múltiples mostres de la literatura popular i a vegades es revelava en el guarniment del coixí muntat amb patró, boixets, agulles. Enllestit per treballar-hi se solia completar amb una estampa de la Mare de Déu sota l'advocació de fe per a la puntaire: la Verge de Montserrat; santa Úrsula, patrona de les puntaires; la Verge del Carme... La iconografia religiosa es posava a la part superior del coixí (així ho hem vist encara), a banda i banda del patró o bé al *cobridor*, drap/funda que les dones més polides adornaven amb una sanefa de punt de creu. Aquest tros de tela actua com una funda, té la funció de preservar la feina de la pols en acabar la jornada o l'estona dedicada a la labor.

Hi havia un repertori d'estris construïts per a ús de les puntaires: *el vetllador*, espècie de moble per facilitar la il·luminació quan no existia corrent elèctric; els *tenidors*, objectes per aguantar els coixins; les

bobinadores, instruments per omplir els boixets de fil... Actualment, tots aquests instruments escassament es fabriquen o s'utilitzen. Se'n conserva algun entre els fons museístics o en botigues d'antiguitats.

Els *patrons* són un element importantíssim per a la fabricació de puntes. Donen les pautes que ha de seguir la puntaire per fer la seva tasca. Per arribar a obtenir un patró cal seguir el procés següent:

- *Dibuixar* la mostra que donarà lloc a la punta. El dibuix podia ser una còpia d'un patró ja existent o una proposta de nova creació. Fos com fos, dibuixar puntes era i és una especialització.

- *Picar el dibuix* sobre cartolina (pergamí al segle XVII, papers encolats al segle XVIII) de color i lleugerament envernissada. Per fer el picat es posa paper transparent, sobre el dibuix i sota el paper transparent una pauta amb el fons quadriculat; el picat es feia amb una agulla *manegada* (amb cap de plom) i sobre coixins especials més amples i més aplanats que els de fer puntes.

- Una vegada picat el dibuix s'ha de *resseguir* sobre la cartolina. S'hi marquen amb tinta negra o molt fosca les parts essencials de la punta i s'hi apliquen signes convencionals (creus, ratlletes de diferents mides, puntets...) per donar a la puntaire indicacions sobre el tipus de punt que ha de fer en cada part del patró: tafetà, punt clar, gavatxet, mosquit...

La matèria primera indispensable per a la confecció de puntes és el fil. Els fils utilitzats són de gruixos molt diferents i sempre depenen de la classe de punta que es vol obtenir. Segons l'origen del fil hi poden haver puntes de:

- Procedència animal: les confeccionades amb crin de cabra, d'ús poc freqüent i molt antic o amb fil de seda natural.
- Procedència vegetal: teixides amb fils de lli, cotó, seda, llana, palla, pita, seda.
- Metàl·liques: fetes amb fils d'or, d'argent, d'or fals, de coure.
- Darrerament també s'utilitzen fils sintètics.

Els colors dels fils utilitzats amb més freqüència són el blanc i el negre. A vegades hi ha treballs fets amb el «fil rovellat» que tira a color tabac i amb fils de colors, dels quals els més emprats són el groc, el blau, el vermell i el verd.

Per fer puntes al coixí es poden desenvolupar gran varietat de tècniques o maneres de teixir el fil enrotllat en els boixets que llisquen sobre el coixí tot confegint-hi un dibuix. De passada, però, n'esmentarem algunes. En la modalitat de *punta de cinta* hi ha les classes *ve-micel·lo*, *punta de Milà*, *punta de Brabant*, *duquessa clàssica de Bruges*, *duquessa de Brussel·les*, *punta d'Anglaterra*, *falsa duquessa de Bruges*; totes són fetes al coixí rodó. Pel que fa a les elaborades al coixí cilíndric: les geomètriques, *empuntillats*, *guipurs*, *ret fi català* o *punta d'Arenys*, varietats de *blonda*: la plana, de dos tons, lleugera, d'escuma, de reixa, matisada, policroma, la *punta de chantilly* o de vol i boixet, els *guipurs*, el *punt de París*, *punta d'Anvers*, *punta de Flandes*, el *Flandes català*, *punta de Binche*, la Va-

lenciennes, *punt de França*, *punt de Sedan*, *punt d'Alençon*, *puntes d'Espanya* (s'anomena així les metàl·liques).

Els productes elaborats poden ser *mostres de tira*, llarg metratge d'una mateixa mostra, o bé *peces de gran patró*, confecció de peces individuals com són les mantellines, colls, punys, corbates, capells, mocadors, ombrel·les, mantons, paraments de llit... Actualment podríem dir que és «moda» fer en punta peces ornamentals: la Casa Batlló, escuts commemoratius, arrecades...

L'ús de les puntes tradicionalment ha estat d'aplicació sumptuària en indumentària i objectes de decoració. Les puntes, seguint els dictats de les modes, han ornamentat peces del vestuari tant femení com masculí. S'han aplicat tant a robes vistres: casaques, gipons, atzarenas, corbates, punys, colls, mocadors, ombrel·les, capells... com a robes menys mostrades: enagos, cossets, cotilles, lligacames, combinacions, calces...; en robes litúrgiques des d'estovalles per als altars, pendons per passejar a les processons o adornant indumentària pròpia dels oficiants en les celebracions religioses.

És molt freqüent que en algunes peces tant de vestir com ornamentals es barregin diverses tècniques decoratives com poden ser: brodat, trepat, entreteixits, filempues, punt d'agulla, punta al coixí..., juntament amb incrustacions d'elements de pedreria i/o fermalls.

L'espai de treball: entre el públic i el privat

En el *Calaix de sastre* (vol. III) de Rafael Amat, més conegut com baró de Maldà, a partir de la visita que fa el juny de 1783 a la vila d'Arenys de

Mar dóna referències com ara les següents:

«Moltes dones i minyones que s'afanyen ab sos coisins de puntes, tan endreçadetes i curioses, vestides les més a la marinesca –essent dones i filles de mariners– que a hom l'encantaven [...] van curioses vestides a la marinesca i algunes són ben paregudes».

Guillermo de Humbolt en el viatge que va fer a Barcelona el març de 1800, va escriure una carta a Göethe en què donà compte del treball que feien en grup a la porta de les seves cases les dones de Martorell. Documentació gràfica exposada al Museu Marès de la Punta també ens mostra on treballaven les randaires. En espais col·lectius, a l'interior de les seves cases, en determinats espais públics: la riera a Arenys, el passeig de la Badalota a l'Arboç i en molts casos, i no només perquè la meteorologia ho permetés, al llindar de la porta de casa seva, just al límit entre el públic i el privat. Això ens sembla especialment interessant i pensem que pot constituir una aportació a l'estudi dels aspectes simbòlics que vinculen la dona a la llar.

La pràctica puntaire tant si es tracta de l'aprenentatge del treball com d'ocupar l'oci, en la majoria dels casos, es fa en col·lectivitat al mateix temps que és una ocupació primordialment individual. Rares vegades l'execució d'una labor és una tasca compartida; tot just tenim referències a casos especials. Només comptem amb referències d'haver compartit l'elaboració d'un treball entre diverses puntaires en el cas de la magnitud de les dimensions de la peça a fabricar o de la urgència per tenir-la feta. També cal tenir present que per tal de preservar la qua-

litat de la feina s'havia d'anar en compte que les executores fossin totes *d'una mateixa mà*, és a dir, que treballessin de forma similar. Així es va procedir per a la confecció del mocador de puntes que l'Institut Agrícola de Sant Isidre va regalar a Victòria Eugènia en contraure matrimoni amb el rei Alfons XIII. Del mocador només queden els dibuixos corresponents al patró, ja que va desaparèixer a l'atemptat que van sofrir els monarques.

En tots els casos observem que l'espai de treball «és molt femení» en el sentit que sempre està vinculat a la llar, està concorregut exclusivament per dones i els objectes que acull (tots els necessaris per a la realització de la labor), predominantment, tenen nomenclatura femenina.

Per reunir més informació en aquest sentit creiem que seran molt vàlids els relats biogràfics d'algunes puntaires, ja que les referències bibliogràfiques sobre això són tan escasses que ens atrevim a sospitar de la seva inexistència. Tenir dades sobre l'espai de treball pensem que ens permetrà percebre quatre-cents cinquanta significats sobre valors profunds que ara resten velats.

Com esdevenir productores: de l'aprenentatge al mestratge

Per esdevenir productores, l'aprenentatge es feia des de molt petites. En pobles d'antiga tradició puntaire era costum que els Reis portessin a les nenes de quatre anys, més o menys, un coixí de fer puntes i tots els estris necessaris per iniciar-les en aquest aprenentatge, que es podia fer a casa, si la mare en sabia prou, o a casa d'alguna dona de les

que es dedicaven a descobrir les habilitats que ja de ben jovenetes (deutretze anys, segons la persona) podien convertir l'aprenenta en professional. La professionalització l'arbitrava la que havia estat mestra de l'aprenenta. Arribat a un nivell de perfecció tècnica, els randers començaven a encarregar a la noia treballs, que començava a cobrar uns diners per la feina (el preu sempre l'establia el rander, que admetia poc regateig). Així abandonava l'espai on havia après a fer puntes en hores lliures o a la sortida de l'escola, si és que hi anava, per començar a quedar-se a casa seva. Al propi domicili treballava sola o eventualment acompanyada per altres puntaires, però cadascuna feia la seva feina individualment. Els randers, directament o mitjançant les *capse-res*, repartien i recollien els treballs de puntes.

Tot i que l'aprenentatge sembla formar part d'un aspecte més dels que una noia aprenia durant el procés de socialització, al segle XVIII, moment culminant en la producció de puntes a Catalunya, hi ha constància que existia un ensenyament no vinculat al nucli domèstic sinó al nucli de producció industrial: «[...] y algunas mujeres se dedican a enseñar a las muchachas de hacer encajes, mediante pagarles un tanto al mes como de media peseta [...]», referència escrita per Francisco de Zamora el 1790 sobre Malgrat de Mar. De Calella en diu: «[...] muchas mujeres se dedican a enseñar a las niñas a bordar, coser y hacer encajes, por una pequeña paga que les dan los padres». A Arenys observa: «[...] Tiene diferentes mujeres que se ocupan a enseñar las niñas de coser, bordar y hilar y de la labor de encajes, pagándoles una friolera cada mes [...]».

Sobre Hostalric escrivia: «*las mujeres hacen puntas, pero también trabajan en el campo [...] hay maestra de hacer puntas a quien pagan mesada*».

Sobre el tracte que regulava les condicions d'aprenentatge i de pagament no hem trobat documentació escrita. Interrogades dues de les nostres informants més velles (de setanta-cinc i de setanta-quatre anys respectivament) no ho recorden. Creuen que va ser la seva mare qui va fer el tracte amb la dona que les ensenyava; recorden que es portaven tots els estris de fer puntes, incloent-hi la cadira, a casa de la puntaire i allà es quedaven mentre elles hi anaven. En passar a fer feines per a randers es van quedar a casa seva, però tampoc no recorden per decisió de qui.

Aquest funcionament tenia vigència quan fer puntes «era una feina», és a dir, quan implicava la realització d'un treball a canvi del qual la treballadora rebia una certa quantitat de diners. Actualment, la realització de puntes com a feina és molt escassa. En cas de rebre diners com a retribució per la pràctica de les seves habilitats en la confecció de labors, la majoria de les puntaires cobren més diners per ensenyar a fer puntes que no pas a compte dels encàrrecs que elles mateixes produeixen. Ja amb el desenvolupament de la industrialització molta mà d'obra es va desplaçar a les fàbriques, on es guanyaven pocs però més diners amb menys dedicació; a partir dels anys cinquanta aquest procés iniciat aproximadament un segle enrere es va anar imposant. Per aquesta i altres causes va passar que de dones que sabessin fer punta al coixí en quedaren ben poques i de puntaires que en sabessin prou com

*Fer punta en els moments
d'oci. Fira local d'artesanía
a Arenys de Munt.
11 de setembre de 1989.
Fotografia: Arxiu del
Museu Marès de la Punta*

per fer labors de qualitat encara en van quedar i en queden menys. Actualment, fer un cens resultaria difícil a causa de la dispersió i sobretot de l'anonimat en què treballen entre el gran nombre de població existent. Paral·lelament a la forta reducció de puntaires, van sorgir uns grups que, en el context de la seva època i com a hereus de la Renaixença pertanyents a la burgesia il·lustrada i patriòtica, desenvoluparen una important activitat per tal de preservar les puntes i els sistemes de realització, per tal com les van considerar patrimoni de la cultura popular catalana en extinció. Aquells esforços van donar lloc a una sèrie de temptatives amb la finalitat de crear una escola de puntaires. En aquest sentit foren molt interessants les classes que sobre puntes es van impartir a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, després d'uns quants intents per fer-ho a l'Escola Massana, i del treball de recopilació i les classes que va endegar la senyora Adelaida Ferré a l'Escola Lluïsa Cura. Culminant aquest procés, l'any 1962 es

va inaugurar l'Escola de Puntaires de Barcelona, situada al Palau de la Virreina, i de la qual van ser promotores les germanes Raventós. Des de la fundació és regida com a patronat i des del 1978 és filial de l'Escola Massana. Actualment, l'obtenció del títol de professora de punta al coixí o a l'agulla passa per la realització de sis cursos en aquesta institució.

En els darrers anys la proliferació d'escoles de puntaires a gairebé tot Catalunya és força considerable. Tant a llocs on la tradició es mantenia des d'antic (Arenys, l'Arboç, Lloret, Martorell, Begues...), com a llocs de tradició menys arrelada o, fins i tot, de nova sembra (Torelló, Ollana, el Principat d'Andorra...) han anat sorgint nombroses escoles que acullen i mostren l'art de fer puntes al coixí a una nodrida i variada concurrència, si tenim en compte l'edat, les expectatives de l'aprenentatge i la seva procedència geogràfica.

Les escoles organitzen i canalitzen les activitats puntaires. La majoria, molt relacionades amb l'As-

*Obrador dels randers
Castells d'Arenys de Mar
dibuixant i picant patrons.
Cap a l'any 1906.
Fotografia: Arxiu del
Museu Marès de la Punta*

sociació Catalana de Puntaires o algunes vinculades a altres institucions com poden ser llars de jubilats, colles sardanistes, esbarts o clubs dedicats a l'oci, difonen les activitats de les puntaires i organitzen trobades anuals des de fa sis anys, exposicions, diades, concursos, mostres... La majoria d'escoles actuals desenvolupen una forta activitat vinculada a:

- La conservació d'algunes tècniques puntaires (no solen ésser gaire complicades per a la majoria de les assistents).
- La difusió a nivell general de les puntes com a objecte artístico-artesanal, i sobretot implícitament/inconscientment més que no pas explícitament/conscientment.
- Desenvolupen unes pràctiques i dinàmiques molt més properes a les

característiques de les activitats associatives vinculades a l'oci que no pas a les pràctiques productives vinculades al comerç.

Fer puntes per guanyar diners: el sistema dels randers. Fer puntes en el temps d'oci: el sistema actual en els centres especialitzats

En la confecció de puntes, quan aquesta pràctica és una feina, intervenen diversos elements humans i tècnics. La puntaire només s'encarrega de manipular els boxets una vegada és muntat el coixí amb el patró corresponent; els boxets són carregats amb el fil adient, però tant perquè això sigui possible com perquè la punta sigui llúida hi és necessària l'aportació d'altres especialistes. Els randers són aquells individus, homes predominantment

tot i que també sabem de l'existència de dones, que es continuen anomenant *rander*, que s'ocupen de l'aspecte comercial de la producció. La venen als clients d'abast nacional o internacional, n'encarreguen la realització a les *puntaires*, a les quals els paguen uns diners que ells decideixen segons el seu criteri i/o el criteri del mercat regit des de sempre en aquest sector per la llei de l'oferta i la demanda. El *rander* és localitzable en un espai físic en el qual generalment hi ha *el dibuixant* (home o dona, predominantment homes), que dibuixa la forma que tindrà la punta per tal que es pugui picar als patrons. El dibuix pot ser inventat de nou —fet que és molt poc freqüent—, o bé la repetició d'un altre ja existent. El dibuix es ressegueix amb tinta negra bo i fent-hi, si cal, indicacions per facilitar-ne la reproducció a la *puntaire*. Per passar el dibuix a patró es necessita la intervenció del *picador* (home o dona, abans amb freqüència eren homes). El *projectista* actua en cas que es tracti de peces que superin les mides del coixí i s'hagin de fer per parts separades. Organitza les fases de la producció que unides donaran lloc a la peça desitjada. En alguns casos, els *randers* tenien *capseres* que treballaven a comissió i s'encarregaven de portar i recollir la feina a les *puntaires*. Unes altres treballadores que cal considerar són les *muntadores*, que actuaven per aplicar el treball fet de punta a la peça d'indumentària; actualment constitueixen, com abans, una especialització professional per ella mateixa.

Aquests són tots els elements que podien formar part del procés de producció. Alguns eren prescindibles,

però altres indispensables. La majoria han quedat eclipsats darrere la feina de la *puntaire*, però el coneixement i la valoració, encara que sigui incipientment, del treball de fer puntes conduirà a qualsevol individu a interrogar-se sobre «el més enllà de la punta» en passat i present.

Dels tractes laborals entre el *rander* i les treballadores, en tenim algunes citacions: «[...] Clavell donava feina a nombroses *puntaires* que treballaven per ell, sobre tot de Canet i d'Arenys de Mar i alguna que altra d'Arenys de Munt. Aquest *rander* entregava els patrons i venia el fil i papers d'agulles a les operàries; pels seus llibres, en forma de compte-corrent, hom veu els assentaments de les entregues de fil i agulles, d'una banda i les de la feina enllestida de l'altra. Com que gairebé totes les *puntaires* rebien roba tan en peà com confeccionada, treta de la botiga del *rander*, quan es feien passament de comptes el ròssec en diner a favor d'aquelles treballadores era ben poc. [...] La retribució depenia de la mostra i, dins d'aquesta, de la perfecció del treball». El cas és que normalment en els llibres de comptes hi ha anotacions dels preus de venda de les puntes als clients, però no se'n troben sobre el pagament a les *puntaires*. Cal dir, però, que a les entrevistes orals mantingudes amb una *puntaire* de l'Arboç (A.S.) que havia mantingut tractes amb un *rander* local, excepcionalment femení, la Rosalía d'en Vito no ha pogut recordar amb precisió els diners que rebia pels seus treballs.

Els diners de les *puntaires* contribuïen al manteniment de l'economia domèstica. Citacions com les següents ho confirmen des d'òptiques

diferents: «Les freqüents lleves per a la Reial Armada, que afecten en aquests pobles on la més gran partida dels homes són matriculats de Marina, obliguen a que les dones tinguin d'ajudar la casa amb la retribució del seu treball de fer puntes i, on aquesta activitat no és prou desenrotllada, anant a *tirar l'art* bé adobant-lo», «[...] les dones i minyones guanyen la vida fent puntes de fil blanc i moltes de seda negra». Per a l'esmentada informant, durant la majoria d'anys de la seva vida, en té vuitanta i és soltera, els ingressos de les puntes han estat els únics que ha tingut per viure.

De quan feien puntes per guanyar-se la vida interessa assenyalar:

- L'existència d'una divisió sexual del treball important.

Les dones treballen vinculades a la llar; els homes, al taller. Ells fan les feines considerades de més esforç físic o amb més aplicació intel·lectual; elles, les feines que comporten més traça, menys creativitat, més repetició.

- Una importantíssima descentralització del treball. El rander, veritable empresari, només dóna entrada i sortida a la feina, al seu obrador «s'hi treballa ben poc».

- Una major qualitat en l'elaboració de treballs. Suposem que és a causa dels incentius econòmics i de prestigi que la pràctica professional comporta.

- Fer puntes «en colla» implica «fer conversa», però tothom va per feina.

Fer puntes com una activitat que contribueix a omplir el temps d'oci implica just el contrari:

- En lloc d'aportar diners en costa. El sistema de producció de

puntes, pel que fa als aspectes tècnics, gairebé no ha variat des del segle XVIII. Tots els utensilis, coixí, boixets, agulles, fils, cadira..., són imprescindibles, però adquirir-los s'ha tornat car, ja que es tracta d'objectes d'ús gens corrent; d'alguns (coixins) se'n produeixen pocs, requereixen mà d'obra especialitzada i ja escassa per a la confecció i es venen a preus alts. El mateix passa amb la resta d'útils, inclòs el procés d'aprenentatge.

- La producció és de molta menys qualitat, ja que la preparació i la pràctica de les puntaires i també les motivacions que poden incentivar una superació molt laboriosa funcionen de diferent manera en el camp laboral que en el de l'esbarjo.

- No es rep cap tipus de recompensa econòmica, mentre que sí que es fan despeses monetàries considerables.

- També s'observa una disminució de la qualitat de les matèries primeres utilitzades. Les puntes metàl·liques rarament es fan amb fil d'or de veritat; en canvi sí que s'experimenta amb fil de coure. L'ús del fil de seda és escassíssim, el de fils sintètics cada dia és més generalitzat. Els coixins de fer punta més ortodoxos han de ser folrats amb palla de sègol i els patrons, picats a mà; alguns coixins de l'estol de puntaires actuals estan lluny de l'ortodòxia i de la fotocòpia que, en alguns casos, s'introdueix en la reproducció de patrons.

- La tímida però progressiva incorporació de personal masculí a l'àmbit puntaire, ja sigui en l'organització d'activitats corporatives (trobades) com en la iniciació de l'aprenentatge.

- Trobar-se per fer puntes afa-

*Antonieta Sans, seixanta anys fent puntes al coixí al llindar de la porta de casa seva. L'Arboç del Penedès (febrer de 1993).
Fotografia: Imma Pla*

voreix un cert tipus de relacions socials.

— Hi ha més joc que competència, més relació social que laboral. Els productes perden qualitat tot i que s'hi introdueix experimentació obrint camí per a nous materials i noves formes.

Sobre la reproducció d'alguns models socials

Les representacions simbòliques de les imatges culturals femenines

Resulta llarga i significativa la relació dels adjectius qualificatius que hem trobat escrits aplicats a les puntaires i a la feina que fan. Alguns dels que tenim en llista són els següents: *feinaire, heroica per afrontar les necessitats familiars amb un esforç que no és pas recompensat, neta, curiosa, polida, humil, religiosa, digna, destra, abnegada, pacient, pietoses, obres amb dignitat d'artistes...* De la contextualització i de l'anàlisi tant dels

adjectius com del lèxic puntaire emprat per referir-se a les eines o a les feines, en podem extreure prou informació com per poder veure metafòricament construït el model social dominant referit a la figura femenina, el seu paper i l'estatus que ocupen en la societat on tenen vigència les denominacions i atribucions esmentades.

La construcció ideològica femenina que s'ajusta al model de la puntaire de carn i ossos també la podem descobrir/nodrir a partir d'escrits literaris: poesia, teatre, lletres de cançons populars i sardanes. Literatura produïda, en gran part, al segle XIX reflex de teories excessivament androcèntriques que consideren atributs naturals de les dones la submissió, l'instint maternal i la dependència total de la protecció masculina. D'altra banda, a Catalunya la producció literària d'aquest període és hereva de la tradició romàntica que dona lloc a manifestacions extremament melodra-

màtiques i, a causa de les condicions sociopolítiques particulars, expressa una enfervorida militància nacionalista. Correspon al moviment de la Renaixença en termes culturals, del ple assentament del model econòmic i sociològic derivat de la Revolució Industrial, a l'efervescència general de la restauració borbònica, el destronament d'Isabel II, la regència de Maria Cristina, l'esclat de la bomba al Liceu. Contemporàniament, Valentí Almirall publica *Lo catalanisme* (1886), obra que conté la teoria política nacionalista, i Torras i Bages a *La tradició catalana* «va escriure un llarg assaig amb l'intent de fixar l'equació Catalunya = cristianisme».

A aquestes *construccions socials* responen les *imatges culturals* (prenem el significat dels termes en negreta segons són utilitzats a D. Comes [ed.], *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars* (1900-1960)) que es creen de la puntaire vigents encara actualment. Serà que les construccions socials no han variat tant? Però... segur que es transformen.

A l'hora d'interrogar-nos sobre la construcció i la difusió dels continguts ideològics representats en les puntaires, el seu món i les seves vicissituds, no hem volgut passar per alt endegar i analitzar part de la producció literària que es va popularitzar més entre la societat catalana del final del segle XIX i el primer terç del segle XX. La localització i la lectura de les produccions existents permeten assenyalar la poesia *La puntayre*, del poeta sabadellenc Manuel Ribot i Serra, com l'obra clau que sorgeix en un context apropiadament abonat des del punt de vista literari i sociològic que va

donar lloc a exitoses recreacions del tema glossat. Aquesta poesia va guanyar la Flor Natural del Primer Certamen Literari convocat per l'Ateneu Arenyenc l'any 1885; la popularització del poema es va produir arreu. Quaranta-un anys després, l'any 1926, el reconegut autor d'obres teatrals Salvador Bonavía i Panyella va estrenar al Teatre Escola el drama en tres actes titulat *La puntaire* i inspirat en el poema de Ribot i Serra. Gairebé immediatament, l'autor mataroní Tomàs Ribas i Julià va estrenar a la societat Esbarjo Ateneo, l'octubre de 1927, *La puntaire de la costa*. Al novembre del mateix any, la companyia Santpere Bergés va estrenar al Teatre Espanyol de Barcelona el drama *La puntaire*, escrit per Ramon Campmany i inspirat en la novel·la del mateix títol subscrita pel conegut Clovis Eimeric. Adaptant les produccions teatral i novel·lística de Campmany i d'Eimeric, l'escriptor Josep M. Bello i el mestre Lluís Badosa van confegir l'obra lírica que es va presentar amb el títol *La puntaire*. Pocs anys més tard, el juny de 1929, la companyia Subirana de Vic va estrenar *La puntaire catalana*, versió del drama amorós segons Lluís Millà. En un altre gènere i per a un altre públic tenim el conte *La puntaire*; escrit el 1956 per Jordi Canigó i il·lustrat per Constanza, ha estat editat reiteradament per Edicions Raylu i enregistrat en disc per Odeón. Es pot considerar entre una variació del mateix tema o un intent de continuïtat hereditària.

Veient el ventall explicat observem que la proliferació i l'èxit d'aquestes obres, el caràcter planer, directe i entenedor tant dels personatges com del llenguatge emprat,

les escasses modificacions dels relats, la vigència actual que manté el contingut d'aquests escrits en la cosmovisió del «món puntaire», i també fent un examen a les referències contingudes al cançoner popular, sospitem que són elements de referència ineludible i fructuosa per tenir en compte en anàlisis més agosarades que aquesta.

Les representacions simbòliques en relació amb el discurs polític

En les representacions iconogràfiques que coneixem de les puntaires és fàcil apreciar els trets de patriotisme que la tradició literària els adjudica. Tant a les postals (sobretot les editades a l'Arboç del Penedès), al monument als Jardins Costa i

Llobera de Montjuïc, com en els motius decoratius d'una nodrida gamma de «records» per fixar-nos en indrets molt característics del país i en fulls de propaganda turística, la puntaire és representada com una noia que porta el vestit típic català més ortodox. En algun detall apareix la senyera, aspectes del món rural, de la tradició... La representació tendeix a mostrar les arrels més essencials del país contingudes i expressades en el nostre folklore.

A manera de conclusió

En la pràctica puntaire conflueixen aspectes de la vida laboral, domèstica i social que, amb la consolidació del model de producció i

Mostra d'algunes obres de realització recent d'alguns utensilis d'ús poc freqüent: plegador i boixets de l'enamorat i d'una representació iconogràfica molt popular. Fotografia: Arxiu del Museu Marès de la Punta

reproducció social derivat de la Revolució Industrial, ha variat, experimentant un procés d'adaptació a les condicions de la societat industrial.

L'auge de la producció de puntes al coixí segueix unes pautes productives característiques de la societat protoindustrial. El sistema de producció coincideix plenament amb les característiques utilitzades per definir el treball a domicili inscrit de ple en l'economia submergida. (Narotzky: 1988; Danchis i Miñana: 1988; Sanz: 1989). En el cas de les puntes, la producció i el sistema productiu avancen cap a la decadència que es manifesta en:

a) El progressiu abandonament d'aquesta activitat productiva per part de les puntaires, que la substitueixen per incorporar-se massivament a l'engranatge de la producció fabril, seduïdes pel caràcter estable de la retribució econòmica a què dona lloc el nou tipus de treball sense que impliqui deixar de fer puntes.

b) Simultàniament es produeix la disminució del consum —de la demanda— a causa dels canvis en la moda estretament determinats per l'adopció de noves maneres de vida i la subscripció de diferents discursos ideològic-morals. La burgesia adinerada modificà totalment tant els usos i les lleis sumptuàries com les formes de les peces de vestir interiors i exteriors, femenines, masculines i infantils. Pel que fa a les formes, els vestits van tendir cap a la simplificació. La simplicitat va afectar els aspectes ornamentals, en què predominaren la sobrietat; també va repercutir en la disminució del nombre de peces de roba utilitzades per vestir-se. El desenvolupament de la tecnologia i els nous sistemes de producció-difusió-consum van comportar la introducció de noves fibres tèxtils per a la confecció, l'augment del consum i dels consumidors, que ha donat lloc a nous sistemes de producció (en sèrie) i de venda (en grans magatzems), el *prêt-à-porter* de Woors. En els nous vestits o en les robes de casa, adequats a les noves maneres de vida menys localitzades a l'espai domèstic i als papers més actius (en el sentit de transcórrer amb rapidesa i varietat) de tots els individus, hi sobraven els delicats teixits de les puntes, que requerien una producció lenta, esmerada i restringida i que exigien una sèrie d'atencions posteriors en l'ús, el rentat i planxat, incompatibles amb els grans canvis experimentats en els sistemes de rentat i de conservació dels «vestits». La maquinització i la introducció de detergents molt enèrgics requereix teles resistents i sofertes.

c) Progressivament les puntes al coixí es converteixen en una espècie de relíquia del passat, en un objecte d'artesanía popular vinculat a la tradició, a allò rural, al folklore del país. Continuen sent valorades per grups minoritaris sovint més propers als grups dominants —burgesia il·lustrada, aristocràcia arruïnada, «intel·lectuals»—, que ara reinterpreten l'interès dels antics consumidors —aristocràcia, reiallesa— que llueïen les puntes al coixí tot manifestant el seu rang nobiliari. La burgesia fa palès el gust exquisit, cultivat i l'esperit patriòtic en aplegar-ne mostres que donaran lloc a valuoses col·leccions, que en els casos més excepcionals acabaran a mans d'iniciatives privades, tan im-

portants com la feta per l'insigne Frederic Marès, a qui és degut el valuós patrimoni que ha originat el Museu Marès de la Punta a la vila d'Arenys de Mar.

d) Els canvis experimentats en la producció de puntes al coixí no han comportat grans modificacions en el procés tècnic necessari per a la seva elaboració; les modificacions han estat i són més contundents en els aspectes estètics, en el sistema mercantil de transacció i en l'organització del sistema humà de producció.

Un primer àmbit de coneixement i d'anàlisi ha donat resultats alentidors i ens obre expectatives ben interessants; la nostra tasca continua amb l'objectiu de poder arribar a establir conclusions ben precises sobre el passat i les condicions presents de la producció de puntes al coixí, pràctica en què observem un procés de canvis però no de desaparició.

Bibliografia

- BAROJA, C. *El encaje en España*, Barcelona: Labor, 1933.
- BELLO, J.M. i BADOSA, Ll. *La puntaire*. Barcelona: Impremta F. Bofill.
- BONAVIA i PANYELLA, S. *La Puntaire*. Barcelona: Llibreria Bonavía, 1927.
- (Eds.): *Butlletí de l'Associació Catalana de Puntaires*, núm. 6-8 (Arenys de Mar, 1991-1992).
- CARBONELL, A., et al. *Literatura catalana*, Barcelona: Edhasa, 1980 (1979).
- CAMPANY, R. *La puntaire*. Barcelona: Imp. Ràfols, 1933.
- COMES, D., et al. *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*. Barcelona: Serveis de Cultura Popular, Ed. Altafulla, 1990.
- EIMERIC, Cl. *La puntaire*. Barcelona: Editorial Millà, 1982.
- FRIGOLÉ, J. *Metáforas domésticas y culinarias de la mujer mediterránea*, a «Antropología. La mujer: tradición y cambio». València: Institut Valencià de la Dona. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1988.
- GIRALT, C. i MESTRES, C. *Puntes al coixí*, Barcelona: L'Enclusa, 1983, 2a edició.
- HARRIS, O. i YOUNG, K. *Introducción*, a O. Harris i K. Young (eds.) «Antropología y feminismo». Barcelona: Anagrama, 1979, pàg. 9-30.
- J.M.P. i G. *Museu Marès de la Punta*. Arenys de Mar: Ajuntament d'Arenys de Mar, 1985.
- MILLÀ, Ll. *La puntaire catalana*. Barcelona: Llibreria Millà, 1929.
- MORENO, A. «Els fils entre els dits», *Avui* (Barcelona, 12 d'abril de 1992), pàg. 16-17.
- MOORE, H.L. *Antropología y feminismo*, Madrid: Cátedra, 1991.
- Museos Artísticos Municipales, *Catálogo de la sección de Tejidos, Bordados y Encajes*. Barcelona: Ayuntamiento Constitucional de Barcelona, 1906.
- NAROTZKY, S. *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*. València: Institut Alfons el Magnànim, 1988.
- PALLISER, B. *History of Lace*. Nova York: Dover Publications Inc., 1984 (1875).
- RAVENTÓS, A. i RAVENTÓS, M. *Puntes*. Barcelona: Escola de Puntaires, 1967.
- RIBAS i JULIÀ, T. *La puntaire de la costa*. Mataró: Edicions de la Casa Patuel, 1927.
- RIBOT i SERRA, M. *La puntayre*. Barcelona, Topografia «La Academia», 1885.
- SANCHÍS, E. *El treball a domicili al País Valencià*. València: Alfons el Magnànim.
- SANCHÍS, E. i MIÑANA, J. *La otra economía*. València: Alfons el Magnànim, 1988.
- VALLVERDÚ, J. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ed. Arimany, 1978.